

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№82
(18967)

2017 чылдың
июль 13
четверг

Хүннүн үнери — 04:03
Ажары — 21:07
Хүн дурту — 17:04

Садар өртээ хостуг 12+

Бөгүнгү
үндүрүлгөдө:

ТР-ниң Чазаанда
шалыпчы
айны
түңнээн 2

Культура
амыдыралында 3
хоочуннар
чөүлөли

ОСАГО-да
аа чүүл: 4-5
огаралды
атуралдыг
углап бээри

"Шынның"
очтазындан 6

овар таварылга
50 метр бедикте
ИВА ИЕ 7

Россияның алдарлыг чурукчузу, Россия биле Тываның күрүне шаңналының лауреады Дондук Хертекович Тойбухаа «Россияның улустуң чурукчузу» деп дээди күрүне шаңналын алган. Бай-Тайганың салгал дамчаан даш чонукчузу Дондук Тойбухаага күрүне шаңналын ТР-ниң культура сайыды Алдар Тамдын тывыскаш, байыр чедирип: «Тыва чурукчу бир дугаар мындыг бедик шаңналга төлөптиг болуп турар-дыр.

Дондук Хертекович, төрзөн чуртуңарның төлөптиг оглу, бистиң республиканың болгаш төрөл бөлүүңерниң чоргааралы силер. Даш чонары — бистиң бичии республикавысты алдаржыдып чоруур, тыва национал уран чүүлдүң бир онзагай хевири. Уран чүүлдүң ол бурун, ховар хевириниң шылгараңгай төлээзи-дир силер. Кайгамчык талантыңар дээш четтирдивис, Дондук Хертекович! — деп чылыг-чымчак сестерни чугаалаан.

Чурукчу-биле ужуражылга үезинде эмчилерге, күрүне ажилдакчыларыңа, артистерге бедик күрүне шаңналдарын Кремльге тыпсып турган черге Антон Вайнонуң холундан шаңналын алганын чурукчу чугаалаан: «Мени мындыг шаңналче кирип база деткээни дээш өөрүп тур мен. Барып-барып Кремльге байырлыг байдалга бистиң республиканы адаптарга, сагыш-сеткилим дойлууп турду. Мени деткээн чонумга өөрүп четтирип тур мен. Бир дугаарында, Тываның Чазаанга четтиргенимни илереттим. Москвага баргаш чурттаар болгаш аай-дедир оруумнуң өртзөн республика бюджетинден төлөп берген».

Дондук Хертекович Тойбухаа Тывага биче скульптураның база чурумалдыг уран чүүлдүң утка-шынарлыг чогаалдарын тургузар, хөгжүдөр, нептередир чугула херекке биче звес күш-ажылчы салышкынын кириген. Чурукчунуң ажилдарының хөй кезии Москвада улустуң уран чүүлүнүң болгаш каастап-шимээриниң Бүгү-российжи музейиниң, Санкт-Петербургта Россияның этнографтыг музейиниң, Москвада Күрүнениң Чөөнчүк музейиниң, Сибириниң уран чүүл музейиниң, Тываның национал музейиниң фондузунда база даштыкы чурттарда хуу коллекцияларда шыгжаттыңан.

Д. Х. Тойбухаа республиканың уран чүүл делгелгелеринге 1964 чылдан тура киржиң эгелзэн. Ооң чазаан бирги ажилдары колдуунда аңнар дүрзүлери: хойлар, те-чуңма, буга, сыын, аъттыг

РОССИЯНЫҢ БОЛГАШ ТЫВАНЫҢ УЛУСТУҢ ЧУРУКЧУЗУ

Бедик шаңнал алган Д.Х.Тойбухаа.

кижилер. 1968 чылда мастерни СССР-ниң чурукчулар эвилелинге хүлээп алган. «Социалистический Сибирь», «Совет Россия», «РСФСР-ниң округтарының, областарының, автономнуг республикаларының чурукчулары», «Россияның анималисттери», «Россияның улустуң уран чүүлү», «Төрзөн чуртунга», «Октябрьга алдар» деп бүгү эвилелдин база Бүгү-российжи делгелгелериниң баартактарын ус-шевер мастерниң ажилдары каастаан. Ол 50 чыл чогаадыкы ажил-ижинде 100 ажыг уран чүүл көрүлделеринге киришкен!

Ооң бирги ажилдары черлик болгаш азырал аң-меңиң чаңгыс дүрзүлери турган болза, сөөлзүредир чаңчылчаан аргалардан үнүп, чаңгыс черге турупкан омур-хевирни шимчээшкиниг хевирже, бажын, мага-бодун, буттарын аңгы-аңгы эргилделиг кылдыр көргүзүп эгелзэн. Дондук

Хертекович скульптураларында тыва малчын амыдыралды көргүскен сюжеттиг композицияларны чогаадып эгелзэн мастерлерниң бирээзи.

1970 чылдарда Дондук Хертекович Тээлиниң болгаш Кызыл-Тайганың даш чонукчулары-биле Бай-Тайга кожуун төвүнүң төп парыгыңа кадак биле аяк туткан тыва херээжен кижини база Тываның аң-меңиниң дүрзүлериң чогаадып тургусканнар. Олар Тывага монументалдыг уран чүүлдүң баштайгы сайзыралыңа улуг үлүг-хуузуң кириштирген. 1984 чылда Кызылдың Арат шөлүндө фонтанның монументалдыг шимелде, каасталгазын кылган авторларның бирээзи.

Чурукчунуң сагыш-сеткилин илереткен чонар-даштан чазаан онзагай ажилдарын делегейиниң булуң бүрүзүндө: АКШ, Италия, Канада, Иордания, Вьетнам, Моол, Германия база Россияның

аңгы-аңгы регионнарыңа эрт-килзэн 40 ажыг делгелгелерге делгеп салган.

Д.Х. Тойбухааның шаңнал-макталдарын, ат-алдарын санап четпес. Ол — РФ-тиң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, РСФСР-ниң алдарлыг чурукчузу, РФ-тиң болгаш ТР-ниң Күрүне шаңналдарының лауреады, Россияның Улустуң чурукчузу аттарның эдилекчизи.

Дондук Хертекович тыва улустуң даш чонар бурунгу уран чүүлүнүң чажыттарын аныктарга, ажы-төлүңгө дамчыдып бээр дээш бүгү назынында сагыш салып келген. Ол ам 72 харлыг. Кадыының байдалы-биле ынак ажылын кылбайн-даа турар болза, салгалдарыңа, аныяк даш чонукчуларыңа бодунуң арга-дуржулгазын дамчыдып берип чоруур.

Алдынай СОЯН
белеткээн.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел
бижи-биле шаңнаар дугайында

Көдээ ажил-агыйга хей чылдар дургузунда ак сеткилдиг ажылы
дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле
Эрес Николаевич Айыр-оолду – Улуг-Хем кожуунун Ийи-Тал
сумуда тараачын (фермер) ажил-агыйның баштыңын;

Анчымаа Суваковна Дамдын-оолду – Улуг-Хем кожуунун
Арыг-Узун сумуда тараачын (фермер) ажил-агыйның малчынын;

Анай-оол Донгакович Конгарны – Улуг-Хем кожуунун Чааты
сумуда тараачын (фермер) ажил-агыйның малчынын шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2017 чылдың июль 6 № 126

Хүннүң медээлери

«ҮСТҮҮ-ХҮРЭЭ» ИЮЛЬ 14-ТЕ ЭГЕЛЭЭР

XVIII Делегей чоннары-
ның дириг хөгжүм болгаш
шажынның «Үстүү-Хүрээ»
фестивалының эгелээрин-
ге чедир чаңгыс хонуктар
арткан. Мурнунда чылдарда
ышкаш хөгжүм байырлалы,
чоннар аразында харыл-
заалар, шажын-чүдүлгө,
республиканың кайгамчык-
тыг амгы болгаш эрткен
үлөрүнчө «шымнып» ки-
рерин «Үстүү-Хүрээ» аа-
зап турар. Фестивальдың
программасында хей-ле
мөөрейлер, янзы-бүрү хем-
чеглер эрттирери көрдүнгөн.

Бо улуг хемчег июль 14-тен
эгелээш 17-ниң хүнүнде доостур.
Бо хүннерде Тываның күрүнө
филармониязының баазында
фестивальдың киржикчилери
чогаадыкчы коллективтериниң
белеткелдери чоруп турар.

Бо чылгы фестивалга чон-
нун кичээнгейин хаара тудар
сылдыстар аалдап келгени
онзагай. Ол дээрже, АКШ-тан
«блюзтун хааны» Алвон Джон-
сон, Россияның улустун артизи,
сураглыг саксофон ойнакчызы
Игорь Бутман, композитор, су-
раглыг барабанчы Олег Бутман,
пианист, вокалист, аранжиров-
щик база композитор Наталья
Смирнова, бас-гитарист Алексей
Заволокин олар-дыр. А Тывадан
Чазактын үрер-хөгжүм оркестри,

рок-хөгжүмчү Альберт Күвезин,
Тываның алдарлыг артизи Со-
фья Кара-оол, «Тува джаз бэнд»,
«Хартыга» бөлүү дээш оон-даа
өске ыраажылар, хөгжүмчүлөр
киржир. Россияның өске регион-
нарындан бо чылын Москва
хоорайдан, Красноярск крайдан,
Башкортостан Республикадан,
Алтай крайдан, Омск обла-
зындан төлээлөр кээп киржир.
Олар ыры-хөгжүмге ынактар-
га, мөгейикчилерге езулуг-ла
хөгжүмнүң найыр-дойну бараал-
гадырлар.

Фестивальдың чаңчыл бол-
ган эң-не онзагай бир кезээ —
июль 16-да эртенгиниң 10 шакта
«хороо» езулалы. Бирги фести-
вальдан эгелээн бо езулалда
карнавалдыг чыскаалдыг кир-
жикчилери Чадаана хоорайның
кудумчуларындан эгелээш эрги
Үстүү-Хүрээниң бузундуларынга
чедир чадаг кылаштар.

Ол ышкаш фестивалдың
организаторлары «Үстүү-Хүрээ»
деп фото-мөөрей база чар-
лаан. Аңаа кижилер бүрүзү киржи
болур. Оон-түннелин фести-
валь үезинде-ле жюри түңнээр.
«Үстүү-Хүрээ», «Дириг хөгжүм»,
«Фестивальдың амыдыралы»
деп номинацияларга чарган
ажылдарның тиелекчилерин
Гала-концерт үезинде шаңнаар.
Бистиң корр.

СИБИРЬ-АЗИЙЖИ СТОМАТОЛОГИЯ ШУУЛГАНЫ

Июль 14-те, 10 шакта,
Улусчу чогаадылгаш бажы-
ңына «Сибирь-Азийжи
стоматология шуулганы» II
Бүгү-российжи эртем-
практиктиг конференция
эрттерин ТР-ниң Кадык кам-
галал яамызы дыңнаткан.
Оон ажылынга Гонконг,
Англия база Бельгиядан
специалистер киржир.

Ф.В. Войно-Ясенецкий а-
тыг Красноярскиниң күрүнениң
медицина университетиниң
Стоматология институтунун
удуртукчузу, Сибирь федерал-
дыг округтун штаттан дашкаар
кол стоматолог специалисти Ва-
сий Алямовский саналдааны-
биле Россияның Стоматология
Ассоциациясы (СтАР) конфе-
ренцияны маңаа организастап
эрттирер. Тыва Республикада
стоматологияның сайзыралын-
да берге айтырылганы ол эки
билер. «Сибирь-Азийжи стома-
тология шуулганы» I Бүгү-рос-
сийжи конференция 2015 чылда
Улан-Удэ хоорайга эрткен.

Даштыкы аалчылардан
аңгыда, Москваның, Алтайның,
Бурят база Хакас республика-
лардан стоматологтар кээр. Сто-

матология поликлиниказының
эмчилери болур «Тываның
стоматологтары» хей-ниити
организациязының кежигүннери
Тываны төлээлээр. Стомато-
логия поликлиниказы бистиң
республикада стоматология
угланышкынныг эмчилерге
методиктиг болгаш практиктиг
дузаны көргүзүп турар Тыва
Республикада чаңгыс кол албан
чери болур.

«Сибирь-Азийжи стоматология
шуулганы» конференция ажы-
лында специалистер амгы үеде
стоматологияның чидиг айтырыл-
ларын сайгарып, диш аарыгларын
болдурбас дээш арга-дуржулганын
солчуру солун. Гонконгдан специа-
лист Тин Чун Вонг оон дугайында
чугаалаар. Бистиң республиканың
чурттакчыларының кадыкшы-
лынга дээш, өске чурттарның
арга-дуржулганын болгаш эртем-
билиин солчуп, стоматологтуг
аарыгларның диагностиказын,
эмнээшкенин база профилакти-
ка технологияларын экижидер
аргаларны, эмнээшкенин практи-
када оларны дүрген ажыглаа-
рын конференцияның ажылында
чугаалажыр.

gov.tuva.ru

ТР-ниң Чазаның Ай-
тышкыны езугаар 2017
чылдың май 15-тен июнь
15-ке чедир республика
девискээринге үндүрүлгө
чыылдазының шалыпчы
айын чарлаан турган. Оон
баш бурунгаар түңнелдерин
июнь 15-те кожууннар-биле
видео-конференция ре-
жиминге эрткен хуралга
сайгарып чугаалашкан.
Түңнелинде үндүрүлгө
чыылдазының шалыпчы
айын 2017 чылдың июль
15-ке чедир узадыр деп ду-
гурушкан.

Май 15-тен июнь 15-ке чедир
шалыпчы айны эрттиреринге
үндүрүлгө албаны, суд пристава-
ры, ОШАЧКИ, МИЧ болгаш тус
черлерниң бот-башкарылга ор-
ганнары идепкейлиг киришкен.

Ай дургузунда 1650 бажы-
нарны кезип, 10 муң кижилерге
ужуражып чугаалашкан. Бо
ажылдың түңнелинде бюд-
жетче 3,4 миллион рубль кир-
ген. Тус-тус организациялар-
да быжыглаттыг үндүрүлгө
инспекторлары 540 организа-
цияларда 3 муң хире үндүрүлгө
төлекчилери-биле ужуражып
чугаалашкан түңнелинде өрелиг

ШАЛЫПЧЫ АЙНЫ ТҮҢНЭЭ

үндүрүлгө төлекчилеринден 1,9
миллион рубль түңнүг өрелер
төлеттинген. 88 комиссияларга
500 өрелиг хамаатыларның
херектерин сайгарганының
түңнелинде 0,3 миллион рубль
түңнүг өрелер чыгдыганы. Мас-
салыг информация чепсекте-
рин таварыштыр дыңнадыг-
тайылбырлыг шалыпчы компа-
нияны эрттирген.

Июль 1-ниң дыңнадыглары-
биле алырга, кожууннарда
бирги черде Эрзин, ийигизинде
Чеди-Хөл, оон соонда Чаа-Хөл,
Тес-Хем, Каа-Хем кожууннарның
көргүзүлгө эки деп санатты-

нып турар.

Республика Баштыңы Ш.
бан Кара-оол июль 10-да бол-
гон видеоконференция-харыл-
хевирлиг аппарат хуралы
үндүрүлгө чыылдазының тала-
биле чыдып каап турар муну
палдыг тургузулгала ажыл-
идепкейжидерин сүмелзээн.

Саң-хөө яамызының ды-
натканы-биле алырга, үндүр-
үлгө чыылдазының ээлчеглиг ай-
бо чылдың октябрь-ноябрь
да чарлаары планнаттын-
турар.

ТР-ниң Чазаны
парлалга албан

«Эзир-Кара» байырлалы

«АЪДЫВЫСТЫҢ ИЗИ-БИЛЕ АЯН-ЧОРУК»

Тываның төөгүзүнде ба-
лалбас исти арттырган,
ыры-шүлүкте, чогаалдарда
ады алгаан, эрзиг чоруктуң
сүлдө-демдээ болуп чо-
руур чүгүрүк аът Эзир-
Караның адын мөңгөжидип,
«Чүгүрүктүн изи-биле» деп
аян-чоруктуң киржикчи-
лери Кызыл хоорайдан
үнгөш, Тес-Хем кожуунун
суурларында Эзир-Караның
тураскаалдарын эргээш,
ук кожуунун чурттакчы
чону-биле ужуражылгалар
кылып, «Эзир-Кара» байыр-
лалын эрттирерлер.

Кызыл хоорай чагырга-
зының, төлээлекчилер хура-
лының, республиканың аът
федерациязының база хоо-
райның хоочуннар ниити-
лелиниң болгаш туризм төвү-

нүн дээш өске-даа албан чер-
лериниң төлээлерин июль 12
хүнүнде Кызыл хоорайдан
«Чүгүрүктүн изи-биле» деп аян-
чорукче үдзэн.

Аян-чорукчулар Чаа-Оваа
артта «Аътка алдар!» турса-
каалының байырлыг ажыдыш-
кынын эрттиргеш, баглааш тур-
гузарлар. Улаштыр чорааш, Са-
магалдай суурда «Аътка алдар!»
тураскаалдың чанынга чон-биле
ужуражылга кылып, Эзир-Ка-
рага тураскааткан ыры-шоорун
бараалгадып, езулалдар кылып.

Ак-Эрик суурда «Эзир-Кара»
тураскаалдың чанынга баглааш
тургузарының езулалын кылгаш,
1942-1945 чылдарда сумунун
парторгу болбушаан, фронтуга
белек чыыр болгаш ону чорудар
комиссияның даргазы чораан,
суурнун баштайгы бажыңын тут-

турган бригадир, Эзир-Караны
херээжен ээзиниң дүңмаз
Чооду Күнзектин бажыңын
самбыра аскаш, улаштыр кул-
тура бажыңыга акааларны
аъдынга тураскааткан байырла-
таварыштыр оларның дөргүл
төрелинге белек-селек сунуп
делгелге эрттирер. Оон соонд
Эзир-Кара дугайында кино
фильмнер көргүзүп, музейж
аян-чорук кылып.

«Эзир-Кара» байырлалы
уламчылавышаан, «Чүгүрүктүн
изи-биле» деп аян-чорукту
чыл санында эрттирер кыл-
дыр дүрүмчүткөш, акааларның
сояннарның төрөл-айма
өгбөзениң чүгүрүк аъдынын
алдар-адын ам-даа улам алдар
жыдар деп сорулганы мурнунда
салып алганнар.

Эрес КОЛ

Россияда Экология чылынга

«ТЫВА» ЧАЙГААР БҮТКЕН БОЙДУС ПАРЫГЫ

нында Билин биле Бусин-Гол
хемнерниң бассейнеринде
«Тыва» бойдус парыгының «Үш-
Белдир» деп кластерлиг участ-
тогу тургустунган. Оон шөлү
442870 гектар бооп турар. «Үш-
Белдир» кластерлиг участок ук
девискээрниң бойдустан чайгаар
бүткен чурумалдыг чараш каа-
зын камгалап арттырар болгаш
экологтуг туризмни сайзырадыр
сорулгалыг тургустунган.

«Тыва» бойдус парыгы
«Шуй», «Үш-Белдир» болгаш
«Тайга» деп үш кластерлиг
участоктардан тургустунган,
камгаладыг албан чери болур.
«Тыва» бойдус парыгының ни-
ти шөлү 564167,9 гектар: «Шуй»
кластерлиг участоктуң шөлү
98000 гектар, «Тайга» кластер-
лиг участоктуң шөлү 23297,9
гектар, «Үш-Белдир» кластерлиг
участоктуң шөлү 442870 гектар
бооп турар.

2017-2018 чылдарда «Тыва»
бойдус парыгы Чаа-Хөл кожуун-
нун девискээринге 49000 га
шөлдүг «Шанчы» кластерлиг
участокту тургузарын планнап
турар.

«Тыва» бойдус парыгын тур-
густан кол сорулгазы — бойдус
курлавырларын камгалаары
болгаш чоннун дыштанырынга
таарымчалыг байдалдарны
тургузары; оон девискээрин-
ге бойдус камгалаалының та-
лазы-биле эртем-шинчилел
ажылдарын чорудуп, экологтуг
мониторингини эрттирери; тус-
чериниң чонун долгандыр турар
бойдусту камгалаарынче хаара
тудар; экологтуг чырыдышкын
ажылдарын чорудар база эко-
логтуг туризмни сайзырадыр
болур.

ТР-ниң Бойдус курла-
выры болгаш экология

Театр уран чүүлү

УДУР-ДЕДИР ХАРЫЛЗААЛАР

Тываның В.Ш. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры чоокта чаа Татар Республиканың төвү Казань хоорайга Бүгү-делегейниң түрк дылдыг чоннарының «Новруз» деп театр фестивалына киржи, ооң ажил-хемчеглериниң иштинге Цигарелиниң «Ханума» деп шиизин, В. Серен-оолдун «Жан-кыс» деп маадырлыг шүлүглелин көргүскөш келгеннер. Тывадан барган 43 артисти В.Ш. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрының директорунун регионалдыг болгаш даштыкы харылзаалар талазы-биле оралакчызы Ч.Ч.Д. Ондар удуртуп чораан. Ам бо удаада Кызыл хоорайга Татар Республиканың г. Камал аттыг академиктиг театры аалдап кээр деп турар. Кылдынып турар ажил-хемчеглер дугайында тодаргай чугаалап бээрин Чылгычы Чимит-Доржуевичтен билдиривис.

— Казань хоорайга болган фестивалдың дугайында стинь номчукчуларывыска шытырып көрүңерем, Чылгычы Чимит-Доржуевич.

— Россияның күчү-күштүг, хандыртанган регионна-ның бирээзи Татарстан дээр-шүптү билир бис. Ол президент М. Шаймиевтиң үезинде федералдыг органнардан бүгү алыг улуг деткимчени ап, унгаар оккур базымнарны ып, хөгжүлдени алган. Түрк дыл чоннарының театр фести-валдары Казаньга чаңгыс эвес эртип турар. Бо удаада 23 театр шиилерин эккеп, бараалгаткан. Аңаа Эстония, Казахстан, Азербайджан, Түркия, Түркмөнстан болгаш Россияның тывында турар республика-лардан келишкен.

Сөөлгү чылдарда РФ-тиң тура яамызының чанын-астрольдар организа-стептин деткиир федерал-төптү ажитканы онза чүүл турар. Ол төпке акша-ны тускайжыттыгган билел езугаар үндүрүп турар. Шакынчаар Россия

Федерациязының составында турар регионнар тускай ча-гыг езугаар төптен театрларны тус черлерге чалаар аргалыг апарган. Ооң чарыгдалының хөй кезиниң үстүнде айытка-нывыс федералдыг төп төлөп бээр. Чарыгдалдарның чамды-зын республикалар боттарынга хүлээнип ап турар.

— Казаньга болган фести-валды база ол төп акшалан-дырган бе?

— Ийе, орук өрттэн, чүк сөөртүлгезин, чурттаар чер тө-левирин ук төп дуглаан, а бис артистерниң аштанып-чем-ненириниң чарыгдалын төлзэн бис. Биске келир деп турар Г. Ка-мал аттыг академиктиг театрың Тываже кээр чарыгдалдарын Та-тарстан боду харылаар болган. Театр Тывага тускай самолеттук ужуп келгеш, август айның 18-19 хүннеринде ийи шиини Кы-зыл хоорайга көргүзөр. 18-тиң хүнүнде Туфон Манулинниң «Мээң караам чырыткызы», а 19-та Галистар Камалдың «Банкрот» деп шиилерин татар артистер тыва чонга бараалга-дырлар. Бистиң көрүкчүлери-вис

оларны сонуургаар деп идеген турар бис. Аалчыларывыстың уран-талантызын сонуургап кээп, көөрүңерге чаладывис.

База бир немексеп турар чүүлүм болза, эрткен чылын Тыва Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оол биле Татар Рес-публиканың Президентизи Р.Миниханов культура, эртем болгаш экономиктиг кады ажил-дажылганың дугайында керээни чарганын шүптүвүс билер бис. Ооң күүсеттиниң турарының база бир херечизи бо-дур. Театр-лар аразында удур-дедир харыл-заалардан аңгыда, студентилер өөредип, оларны белеткээриниң айтырыгларын база чугаалаш-кан бис.

— Сөөлгү айтырыг. Чоокта чаа Москвадан аныктарның академиктиг театры, Россий армияның төп академиктиг театры келгеш бардылар, амгы үеде чүнү планнап тур силер?

— Биске Хакасиядан, Алтай Республикадан театрлар база келгеш барган. Москва театрла-рындан аңгыда күзүн Хакасияның М.Ю. Лермонтов аттыг орус театры, ооң соонда Моолдун Улангом хоорайдан ойрат театр база келир. Чогаадыкчы харыл-заалар үзүктөл чок болурун элдээрти чугаалаксап олурарым бо. Келир чылын тыва театр Бурятияже баар сорулгалыг, оон аңгыда Тывага Сибирьниң национал театрларның «Сибирь найыралдың девискээри» деп фестивалды организа-степ эрттирери-биле федералдыг программаже чагыгларны кири-дивис. Ону боттандыраары-биле күженишкениң ажил эгелзэн.

— Улуу-биле четтирдивис. Чедишкениң күзедивис. Алдынай СОЯН чугаалашкан.

Культура амыдыралында

ХООЧУННАР ЧӨВҮЛЕЛИ

Эрткен айның төнчү-де Тыва үндезин куль-а төвүнге республика-уран чүүлдүн бол-культураның хоо-нарының чыыжы бол-

аа аңгы-аңгы кожуун-н 30 ажыг чалаттырган-лар, культураның бол-ан чүүлдүн хоочунна-аш өскөлөр-даа келген. тың хүндүлүг аалчыла-культура сайыды Алдар-н, Кызыл хоорайның-нар чөвүлелиниң дар-Ольга Дамдын, Бүгү-ның шериг болгаш эрге-у камгалакчыларының нарының Тывада салбы-

рының даргазы Сагаан-оол Долгар.

Культура сайыды А. Тамдын чыгып келген хоочуннар-га байыр чедиргеш, уран чүүлдүн бол-гаш культураның хоочунна-рының чөвүлелин тургузар дээн идеп-кейжи чоруун деткип: «Амгы үеде бистиң республикада культураның чүгле ийи хоочун-нар чөвүлели бар. Олар дээр-ге В.Ш. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрының (даргазы Надежда Оюн) база Тыва наци-онал «Саяннар» ансамблиниң чөвүлелдери (даргазы Виктор Мартый-оол). Оон өске органи-зацияларда ындыг чөвүлелдер чок. Өске албан черлеринде база кожууннарда-даа хүндүлүг

ажылдакчыларывыс, хоочунна-рывыс бар болгай. Ынчангаш ук чөвүлелдин үндезилеттинип турарына чүүлдүгзүнүп тур мен» — деп чугалаан.

Республикага культураның болгаш уран чүүлдүн хоочунна-рының чөвүлелин тургузар дээн санал-оналды күш-ажылдың болгаш культураның хоочуну Зоя Доржуевна Монгуш эгелзэн. Зоя Доржуевна 55 хардан өрү уран чүүлдүн болгаш культураның хоочунна-рының даңызын тур-гускаш, чөвүлелдин ажилдаар планын, дүрүмнерин кылган.

Июнь айның төнчүзү респу-бликаның культуразының төө-гүзүңгө уран чүүлдүн болгаш культураның хоочунна-рының чөвүлелин тургускан үе болуп төөгүге артып калыр. Ук чөвү-лелдин сорулгазы, угланышкы-ны — хоочунна-рының ажил-ижи-н үнелеп, ат-алдарын камгалаары, культура-массалыг хемчеглер эрттирип, анык-өскөнни хаара тудуп кижизидери дээш оон-даа өске.

Уран чүүлдүн болгаш куль-тураның хоочуннар чөвүлелиниң даргазына соңгуттурган Зоя Монгушка культура сайыды ба-йыр чедирип, чымыштыг ажил-ижиңге чедишкениң күззэн. Эрес КОЛ.

Оперативтиг хурал

ТУДУГ ОБЪЕКТИЛЕРИНДЕ АЖЫЛ

Тываның Баштыңы Шол-бан Кара-оол понедель-никте, аппарат хуралының соонда, республика девис-кээринде социал объекти-лер тудуунун талазы-би-ле оперативтиг хуралды чыгган. Чазак Даргазының оралакчылары Александр Брокерт, Шолбан Хоппа база Владимир Фалалеев, сайыттар Орлан Донгак база Юрий Килижеков, ол ышкаш социал объектилер тудуун харылап турар тудуг организацияларының төлээлери аңаа киришкен.

Ук хуралга Кызыл хоорайда ниити аарыглар эмнелгезиниң чаа тудуу биле Шүтүк микро-районунда чаа школа тудуунун кайы хире чоруп турарын, Ийи-Тал суурда спорт залдыг болгаш

ниити чуртталга бажыңныг чаа школаның тудуунда дарый шиит-пирлээр ужурлуг чидиг айтырыг-ларны чугаалашкан.

Сайгарылга соонда респу-бликаның удуртукчузу тудуг ажилдарының акшаланды-рышкынын үе-шаанда шил-читкен турарын хыналдага алырын, ону харылап турар яамыларның удуртукчуларынга дагып, тудугларны ажылгалга кириериниң календарлыг гра-фигин боду хыналдага алырын дыңнаткан.

Черле ынчаш Кызылда ажыг-лалга кирер тудуг объектилерин-де ажилдарны август ортанга чедир дооскан турарын Тываның Баштыңы негээн. А Ийи-Талда көдээ школа тудуунче онза кичэ-энгейни салырын ол база катап сагындырган.

Бойдустун халавы

ДОЛУДАН КОГАРААН

Бо хүннерде Тываның Көдээ ажил-агыг болгаш аш-чем яамызы респу-бликаның тарылга шөлде-ринде тараа болгаш мал чеми культураларына бой-дустун халавының чедир-ген когаралын санап, түңнөп турар.

2017 чылдың июль 6-да республиканың девискээринге соңгу-барыын чүк угланыш-кынын хаттың күжү секундада 20, чамдык черлерге 25 метр чедип, Сүт-Хөл, Таңды, Би-Хем кожууннарда суггур чаыс-тыг долу дүшкен дээрзин ол кожууннарның көдээ ажил-агыг эргелелдери дыңнаткан.

Аас-кежик бооп, Сүт-Хөл кожууннун девискээринге чагган долу халумактыг чаыс ажил-агыгларның хову-шөлдеринде тараан культураларына харын-даа хора чедирбээн. Ынчаарга Таңды кожууннун девискээринге чагган долу халумактыг суггур чаыс 15 шак 08 минута турда эгелзэш, 7 минута иштинде үргүлчүлзэн түңнелинде каража улуг болган. Ол үеде дүшкен долунуң хемчээли (диаметри) 23 миллиметр чедип турар деп кожууннун көдээ ажил-агыг эргелелиниң тускай эртемнигле-ри бадыйткап турар. Долулуг чаыс кожууннун шүптү девискээринге чагганы илерзэн.

Ол хүн агаар-бойдустун ха-лавындан ылаңгыя Сосновка суурнун соңгу-чөөн талазында 10 километрде турар Михаил

Санниковтун тараачын-фер-мер ажил-агыгынның тарылга шөлдеринде тараа культурала-ры долузу-биле узуткаттыгган. Ниитизи-биле 533 гектар шөлде элбек-чаагайы-биле өзүп үнгөн тараа культураларын дүшкен долу шүптүзүн сый шаап каап-кан, когаралдың түңү 1 млн. 326 муң рубль чедип турар. Оон аңгыда ол-ла кожууннун Дүрген, Сосновка, Успенка, Кочетово суурларда тараажылар болгаш ногаажылар каражага таварыш-канын дыңнадып турар.

Үстүнде черлерден аңгыда агаар-бойдустун халавындан Би-Хем кожуунда эң тараалаң ажил-агыг болур «Туран» кы-зыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдин тараалыг шөлдери база улуг когаралга таварыш-канын көдээ ажил-агыгынның тускай эртемниглери дыңнадып турар. Суггур чаыстыг долу ниитизи-биле 190 гектар шөлде тараа культураларын долузу-биле чок кылып, ажил-агыгга 1 млн. 938 муң рубльдин когаралын чедирген.

Агаар-бойдустун халавы тавараан кожууннарда ажил-агыгларның тарылга шөлде-ринде тараа культураларында аңгыда, ногаа болгаш мал чеми культураларының когаралын, чурттакчы чоннун чидириин ко-жуун чагыргаларының тургускан ажилчин комиссиялары санап, түңнөп турар дээрзин Көдээ ажил-агыг болгаш аш-чем яамызы дыңнаткан.

«Социал картофель» төлөвилел

МАГАДЫЛАЛ ТУРГУСТУНГАН

ТР-ниң Өг-бүле болгаш уруглар херектериниң та-лазы-биле агентилелиниң дыңнатканы-биле, бо чы-лын «Социал картофель» губернатор төлөвилелиниң киржикчилери болган 1333 өг-бүледен 1143 өг-бүле дузаламчыга алган кар-тофелин бажың чанының огородтарында, 139 өг-бүле кожуун чагыргаларының тускайлап берген черле-ринде, 27 өг-бүле ачыжаа алган шөлдеринде, а 24 өг-бүле дөргүл-төрелдериниң чанында тарып олурткан.

Чайгы үеде картофельдин суггадынче кичээнгейни күш-төлдирген. Амгы үеде 1286 өг-бүле картофелин бажың чанының

кудуктарындан, а суг дамчыдар хоолайлар дамчыштыр 187 өг-бүле, 505 өг-бүле арык суу-биле шөлдерин суггарып турар. Суггат ажилдары-биле чергелештир картофельдин өзүмнерин хо-ралакчылардан камгалаар, до-вураан улгаттырар, чашпан, си-геннерин чулуп, аштап-арыглар ажилдарны чоруткан.

Көдээ ажил-агыг культурала-рының хоралакчылары — шерги-лерниң чедирген когаралы бо чылын харын эвээш болган. Ындыг-даа болза картофель шөлдерин хээкчилерден кам-галаар «Шарпей», «Интавир», «Алатар» болгаш өске-даа химиктиг бүдүмелдер-биле үе-үе болгаш суггарып турар.

Бистиң корр.

"Шынның" аалчызы

ОСАГО (авто-хамааты харысалганын албан камгалалы) дугайында хоойлуга өскерилгелер 2017 чылдың апрель 28-тен күш кирген. Автомобильди үрээни дээш, когаралды дуглап бээриниң чуруму өскерилген. Ооң дугайында чугаалажыры-биле Россияның Банкызының Тыва Республика талазы-биле килдизи Национал банкының эртелекчизиниң оралакчызы Сергей Кругловту «Шынның» редакция-зынче чалаан бис.

– **ОСАГО-да чаа өскерилгелер кымга хамаарылгалыгыл?**

– Бо чылдың апрель 29-тан бээр ОСАГО полистери садып алган машина ээлериңге хамааржыр. Автотранспорт озал-ондаанга үрелген машиналарны техниктиг септелге станцияларына (СТО-га) септеп бээр – когаралды дуглаарының кол хевири. Ооң мурнунда когаралды акша-биле дуглап берип турган болза, ам үрелген машинаны чаа кезектер-биле септээш, ооң шынарын чогуур харысалга-биле магадылааш, ээзинге бээр апарган.

– **Машинаны ооң ээзи бүзүрелдиг черге септедиксээр болгай. Техниктиг септелге станцияларын (СТО-ну) кым шилип алырыл? Ол канчаар болурул?**

– Камгалакчы компанияның саналдааны СТО-ларның аразындан машинаның ээзи шилип алыр. ОСАГО полистери садып ап тургаш, азы озал-ондак соонда ону кылып болур. Кады ажилдап турары автосервистерниң дугайында медээлерни камгалакчы компаниялар боттарының интернетте сайтыларынга доктаамал чырыдар уjurлуг; оларның адрестери, кандыг машиналарны септеп турары, септелгениң

ОСАГО-ДА ЧАА ЧҮҮЛ: КОГАРАЛДЫ НАТУРАЛДЫГ

хуусаазы дээш оон-даа өске чүүлдерни.

Бодунуң эки билири автосервистерге барып, кандыг камгалакчы компаниялар-биле ажилдап турарын билип ап, олардан полисти садып ап болур. Тывада бөгүн он камгалакчы компанияларның филиалдары боттарының ачы-дузаның чедирип турар. Оон аңгыда, ОСАГО полистерин интернет дамчыштыр садып ап болур апарганын база сагындырып каайн.

– **Камгалакчы компанияның кады ажилдавайн турары автосервисти шилип ап болур бе?**

– Болур, бир звес камгалакчы компания чөлшээрер болза. Чөлшээрел албан бижимел хевирлиг болур уjurлуг.

– **Когаралды натуралдыг дуглап бээр канчаар болурул? Машинаны септеп бээриниң негелделери кандыгыл?**

– Озал-ондакка машина үрелгенде, ону камгалакчы компания шинчилеп көргөш, шилип алдынган автосервисче чору-

дуптар. Машинаның ээзиниң чурттап турар черинден азы озал-ондак болган черде 50 километрден ырак звес черде СТО (машинаның ээзиниң шилип алганы) септелгени 30 ажил хүнүнүң дургузунда кылыр уjurлуг. Ийи чылдан хөй звес эдилелдиг машиналарны оларның гарантиялыг хуусаазын соксатпазы-биле албан езу-биле дилерлери септээр.

– **Албан езу-биле дилерлерниң СТО-зу 50 километрден ыракта болза?**

– Мында ийи арга бар: машинаның ээзиниң чөлшээрели-биле албан езу-биле дилерлер септээр, оларның СТО-зу 50 километрден ыракта-даа болза, азы когаралга таварышкан кижиге когаралын акша-биле дуглап алыр, машиназының эргилзэн шаа-биле.

– **Машинаны септээрде, ооң эргилзэнин кичээнге алыр бе? Ол дээш ээзи немей төлээр апарбас бе?**

– Чок, машинаны септеп, когаралды эгидип турар болза, үрелген кезектерни чаа кезектер-биле СТО солуур, машинаның ээзи немелде төлевир кылбас. Чаа кезектер сертификаттарлыг болур уjurлуг. Бир звес машинаның кезектерин бүдүрүп үндүрбейн турар болза, машинаның ээзи чөлшээрээр, эргилзэн кезектер-биле солуур. Акшаның орнунга когаралды натуралдыг эгидери ОСАГО-биле ачы-дуза чедирелгезиниң шынарын экижидер уjurлуг.

– **Когаралды натуралдыг эгидери чүгө херек апарганыл? Акша-биле эгидер системаны чүгө арттырып каа-бааныл?**

– Чамдык девискээрлерде, Тывада база, камгалакчылар ОСАГО-биле хөй акша төлөп, звээшти чыып ап турарлар. Чижээлээр, бистиң регионга 2016 чылда 101 миллион рубльди чыгаш, 109 рубльди когарааннарга төлзэн. 2017 чылдың бирги кварталында 24 млн. рубльди чыгаш, 29 млн. рубльди төлзэн. Ынчангаш камгалакчы компаниялар ОСАГО полистерин садар хөңнү чок. Чонга ОСАГО чедирин болзун дээш, полистерни интернет дамчыштыр албан садарын боттандырып эгелзэн.

Машинаның ээлери биле камгалакчының аразында четпес чүүлдерни чок кылыр дээш, когаралды септелге-биле эгидерин кол чүүл болдурган. Ынчангаш камгалакчы компанияларга ОСАГО когаралдыг звес, авто-хамааты харысалга рыногунда байдал чүгээртеп кээр.

– **Ындыг болза, эки-ле-дир. Септелгениң шынары дээш кым харыялаарыл?**

– Септелгениң шынары дээш камгалакчы харысалгалыг. Озал-ондакка когараан кижиниң когаралын эгидер дугайында билдиришкенин камгалакчы компания 20 ажил хүннеринден хөй звес хуусаада сайгарып көргөш, керээ чарып алганы, хоойлунуң шупту негелделеринге дүүштүр ажилдап турар СТО-ларже чорудар. Септелгеже чорударының хуусаазын сагывааны дээш, камгалал-биле когарал эгидериниң хемчээлиниң 1 хуузуң хүн бүрүзү дээш тыртары көрдүнгөн. Септелгени

30 ажил хүнүнүң дургузун, кылырының хуусаазын сагывааны дээш, камгалал-биле когарал эгидериниң хемчээлиниң 0,5 хуузуң хүн бүрүзү дээш тырттары көрдүнгөн.

Үрелген автотранспортт септелгезиниң магадылалың эң кыска хуусаазы 6 ай, кузов септээниниң болгаш будааның хуусаазы 12 ай.

– **Сергей Викторови, озал-ондак болу берген тае-рылгада чолаачылар кандыг хемчеглер алыр уjurлугул?**

– Когараан кижиге бодуну камгалал организациязының дыңнаткаш, когаралды камгалал езугаар эгидер дугайында билдиришкенин кириер.

Бир звес озал-ондак үн-инде ийи транспорт айма үрелген, чолаачыларның кайызында-даа ОСАГО-нуң күштү бооп турар полистери ба болза, когаралды камгалал езугаар эгидер дугайында билдиришкенин бодунуң камгалакчызынга бижир уjurлуг. Озал-ондакка когараан чолаачының полизи 2017 чылдың апрель 29-та кылдынган болза, когаралды дор эгидериниң чуруму езугаар ол бодунуң камгалакчызынга билдиришкенин кириер – машинаны септеп, когаралын эгидер.

Бир звес озал-ондакка ийден хөй автомобильдер таварышкан, кижилер кем-дзэн, озал-ондакка буруулуг чолаачының ОСАГО полизи чаа хевирниң болза, ооң когаралын машинаны септеп эгидер күштүг боор. Ындыг таварылгада когаралды камгалал-биле эгидер дугайында билдиришкенин ол чолаачының камгалал компаниязынче кириер.

– **ОСАГО полистерин 2017 чылдың апрель 28 соонда**

ОРУЛГАЗЫ – ОРТУМАК

Амыдырал байдалы ортумак деңгелдин деп үнелелге турар чурттакчы чоннуң санынга башкылар, эмчилер, топ-менеджерлер, сайгарлыкчылар дээш ортумак азы дээди эртемниг, «олулар» ажилдыг, ортумак хемчээлден кудулаваас шалыңныг специалистер хамааржыр.

Россияда, даштыкы чурттар-биле бир демей, ортумак деңгелдиг улустуң саны кызырылып турар. Сөөлгү ийи чылда оларның саны 10 хуу звээжэн. 14 миллион кижиге боттарын ортумак шыдалдыг бөлүккө звес, чединмес улустуң санынче кирген бис деп санап турар. Дүүнү «ортумактың» шыдал-быразының баксыраан чылдагааны – ооң чарыгдалдары

шалыңдан дүргөн өскени болур.

Ниитизи-биле чуртта ортумак шыдалдыгларның ажил-чын олуду база акша-шалың амыдызында өскерилге чок артып турар. Оларның иштинден ажилын чидиргеннер чүгле 2 хуу болуп турар. Россияның бай-шыдалдыг улусу бодунуң байдалын шоолуг звес деп чугаалаарына ынак, багай кижиге-дир мен ийин дээр хөөнүг. Чогум амыдыралы ылап шоолуг звес улус оозун чажырыксаар, эки чурттап чоруурун көргүзүксээр болгаш, хөй-хөй чээлиге туттурган чурттап турары шинчилелдерден илерзэн.

Российжи ортумак класска кандыг тодарадылга дүгжүрүл? Бистиң чуртта бодун ортумак амыдыралдыг кижиге мен деп үнелелге 20-30 муң рубль шалың ап турар улусту хамаарыштырып турар. Бажың, машина, 20 муң рубль шалың эки чурттап чоруурунун демдээ боор дээр, шын звес. Ортумак деңгелдиг кижиге бодунуң амыдыралчы болгаш социал хереглелдерин күрүнениң дузазы чокта шиитпирлеп ап чоруур уjurлуг. Ындыглар бистиң ниитилелде херек кырында дыка звээш болгаш амыдыралы чегей улустуң саны көвүдөп турарын билир бис.

АМДЫЫЗЫНДА ДУГУЙ КЫРЫНДА...

Күрүне Думазында көдүртүп турар айтырыгларның бирээзи – транспорт үндүрүүн төлөвзэн чолаачыларның машина башкараар эргезин кызыгаарлаар дзэн санал болур.

2016 чылда төлөттинмзэн өрө болуп арткан транспорт үндүрүүнүң ниити түңү 2 млрд. рубльге дең. Күрүнеже кирбейн барган ол акшаның 96 хуузу хуу машина ээлериңиң өрөзи болур. РФ-тиң Чаззаа ук саналга чөлшээрел бербзэн. Чүгө дизе, ук төлөвилелдин киржикчилери ол үндүрүүнү чолаачылар чүгө төлөвейн турарының чылдагаанын айыптаан, амгы үеде бар хемчеглер чүгө ындыг өреге

эккелгенин тодартпаан болгаш ам чоорту кириер деп турар өскерилгелер дээштиг болур бе дээрзин чедир санаваан деп түннзэн.

Автотранспорт башкараар эргезин түр када кызыгаарлаар деп доктаалды 2016 чылда чүгле алимент төлөвзэн улуска, орук шимчээшкениниң чурумун үрзэн дээш торгоал төлөвзэн улуска база кем-херек үүлгеткеш ооң когаралын эгидер өрелиг улуска хамаарыштыр хүлээп алган турган. Тус хемчегни үндүрүг азы алимент төлөвзэн кижиниң өрөзи 10 муң рубль чедө бээр болза, ажыглап болур. «Мындыг хевирлиг кызыгаарлаашкынныг хемчеглер бистиң хоойлужулга ажилында чаа чүүл болуп турар – деп, Россияның юристер ассоциациязының баштаар чериниң даргазы Владимир Груздев чугаалап турар. Аңаа немей транспорт үндүрүүн төлөвейн турар кижилерге база мындыг торгоал онаары, арай эрте, чедир бодаваан шитпир-дир деп бодаар мен». Бир звес бо хоойлуну хүлээп аар болза, ИХЯ өрелиг чолаачыларны тывар, документилен хавыраар дзэн ышкаш, хөй артык ажил чүдүрлү бээр билдингир.

Суд приставтары үстүнде

айыттыг алиментилер, орук шимчээшкениниң чурумун хажыткан дээш база кем-херек үүлгедикчилериниң төлээр уjurлуг өрелерин эгитсин дээш 230 муң кижиниң чолаачы эргезин түр када доктааткан. 2016 чылда болгаш бо чылдың каш айында тус кызыгаарлаашкын күрүнеже 5 млрд. рубльди эгиткенин санаптарга, чоорту транспорт үндүрүү төлөвзэн улусту база бо торгоалга онаажыр кылдыр доктаадып каар чадаваас.

КААЙЛЫ АЖЫЛ-ДАКЧЫЛАРЫНДА

Бо чылдың эгезинден бээр РФ-тиң федералдыг каайлы албанының ажыл-дакчылары 2,5 тонна наркотиктерни болгаш 1,5 тонна угаан албаарадыр психотроптук бүдүмелдерни хавырган.

Тус албанның бирги удуртукчузунуң оралакчызы Анатолий Серышевтиң дыңнатканы-биле, наркотиктер тарадыкчылары почта таварыштыр, чүөк аразына, тудуп чоруур сумказынга, автотранспорттук кайы-бир черинге чажыт шыгжамыр кылгаш кири сөөртүп турар. Сөөлгү үеде каайлы ал-

ДУГЛАП БЭЭРИ

садып алган чолаачылар ко-
гаралды акша-биле эгидип
болбас боор бе?

— Машинаны септеп, кога-
ралды акша-биле эгидерин
шуут соксатпаан. Камгалаткан
шуут хойлунуң шыңгыы не-
гелдеринге дүүшкөк керээни
СТО-биле чарып албаан болза,
когаралды акша-биле эгидип
аларының аргазы бар. Озал-
ондаа соонда машинаны сеп-
тээр арга чок, когарал 400 муң
бүдүрден хөй, озал-ондаа
когарал кижиниң кады бажы-
нчаан дээн ышкыш чамдык
таварылгаларда когаралды
акша-биле база эгидип берип
болур.

Когаралды эгидеринге сеп-
тепте кол болуру күстен бээр
шуут апар. Ынчангаш шуут
негелдерге дүгжүп турар СТО-
дарны тып алыр үе камгалакчы
компанияларда күске чедир бар.

— **ОСАГО-нуң полистерин
интернет дамчыштыр Ты-
ваа чүү хире садып ап турар
паргааныл?**

— 2016 чылга деңнээрге, 13
атап көвүдзэн. ОСАГО-нуң
полистерин интернет дамчыш-
тыр садып алыры бүгү чуртта
нөтөрөгөй апар чоруур. Ол
ынап-ла дыка бөдүүн бол-
уш эптиг арга. Кайнаар-даа
барбайн, ээлчегге-даа тур-
байн бажыңга ора, садып алыр.
Интернет четкизинге кошкан
компьютер херек. Камгалак-
чы компанияның сайтызын
түрүткөдип алгаш, чолаа-
чы шынзылга, транспорттуң
рутелинин шынзылгазының,
закитиг хыналда эрткен ду-
юнда медээлерин киригеш,
полистин өрттөн айтыптарын
нап алгаш, төлөп каар. Кол-
чүвө — шилип алганыңар
малал компаниязында ОСА-
го лицензиязы бар бе дээрзин

хынап алыры. Ону Россияның
Банкызының азы Россияның
автокамгалакчылар эвилелин
сайтыларын билеп алуру.
Мега автокамгалакчыларның
оп-мегезинге алыспас дээш,
ол-ла сайтылардан камгалакчы
компанияның сайтызының адре-
син база хынаары чугула.

Билдиришкени база кончук
кичээнгеиле болгаш тода дол-
дурар херек. Мырыңай бичи
ынай-ла частырың — ОСАГО
керээзин чарарыңга ойталаар
чылдагаан бооп болур.

— **Электроннуг полисти
ОШАЧКИ (ГИБДД) ажилдак-
чыларыңга канчаар көр-
гүзөр?**

— ОСАГО-нуң электроннуг
полистин чара парлаан хоолгазын
көргүзөр. Шыңгыы отчет блан-
кызыңга полисти база ап болур,
ынчан почта-биле чедирген
ачы-дузаны база төлээр апар.
Электроннуг-даа полис, шыңгыы
отчет бланкызыңга-даа полис
хоойлу езугаар дең күштүг.

— **Бир звес камгалакчы
компанияның сайтызы багай
ажылдаар, электроннуг по-
листи садып алыры берге
болза, чүү канча болурул?**

— Камгалакчы компания-
лар боттарының сайтыларын
доктаамал болгаш бүзүрелдиг
ажылдадыр ужурул — Россия
Банкызының негелдези-дир.
Камгалакчы компанияларның
сайтыларының хонукта чап-
сары 30 минутаан үр болбас
ужурул. Оларның сайтылары
доктаамал багай ажилдаар
болза, Россияның Банкызынче
хомудалды cbg.ru сайт дамчыш-
тыр кирип болур.

— **Бистиң айтырыглары-
выска харыылап бергениңер
дээш, четтирдис.**

Чуртта болушкуннар

Азиядан колдуунда гашиш бол-
гаш синтетиктиг наркотиктерни
кири сөөртүп турар. Наркотик-
тер Россияже бүдүн делегейни
героин болгаш опиум-биле
хандырып турар Афганистандан
кээп турар. Синтетиктиг нарко-
тикер Европа чурттарындан
мурнуку чылдарга деңнээрге,
элзэн хөй кээп турарын база
демдеглзэн.

Каайлы ажилдакчылары
эрткен чылын 200 россияжи
наркокурерлерни тутканнар.
Даштыкы чурттарның хамааты-
лары 60 ажы, оларның хөй кези
Украинадан болуп турар. Чоокта
чаа бир тудуг организациязы
Бельгиядан чер казар машина
алган. Эрги, ажылгалга турган-
даа болза, ооң чер казар «хаа-
йы» шуут чаа болганы каайлы
ажылдакчыларын кичээндирп-
кен. Чазып көөрге, ооң иштинге
800 кг. наркотик чажырып каан
болган. Алтай крайга Большая
Кырыла суурнуң почта сал-
бырыңга тус черниң 22 харлыг
чурттакчызы Испаниядан ЛСД
деп наркотиктерге шыгыдыр
суккаш, катап кургаткаш чорут-
кан почта маркалары чагыдып
алгаш, туттурганын А. Серышев
дыңнаткан.

Галина МАСПЫК-ООЛ
белеткзэн.

Чоокта чаа Анчымаа
Хертектиң 2015 чылда үн-
дүргени «Өгбе чагыы» деп
номун улуг сонургал-би-
ле номчудум. Мен 1970-80
чылдарда география, био-
логия башкызы Анчымаа
Санынмаевна Хертек-биле
Тээли ортумак школазынга
кады ажилдап турган бис.
Уран чүүлге ынак, тыва
хөгжүм херекселдеринге
ойнаар, чугаакыр, эртемни
дендии эки билер, деле-
гейже делгем көрүштүг,
арын-шырайы-даа, сагыш-
сеткили-даа чараш башкы-
ла болгай.

«Өгбе чагыы» деп номунда
автор тыва чоннуң чаңыл-
дарын, улусчу ужуруларын,
ыдык сагылгаларны дыка со-
лун, өөредилгиги кылдыр бижзэн.
«Кижиниң сүлдө-кежи», «От-
чаяачы», «Аржаан», «Тос-
таңды», «Мөзү-бүдүш», «Улусчу
эмнээшкн» деп эгелерниң
аттары безин башкы өгбениң
ному хөй талалыг, янзы-бүрү
темаларлыг, номчуштуг дээрзин
херечилеп турар. Эң ылаңгыя
мөзү-шынарга хамаарышкан
эгелерни амыдыралда болган
чижектерге даянып тургаш би-
жзэни билдингир, тода-дыр.
«Өгбе чагыы» ажы-төл киж-
зидилгезинге үнелеп четпес
ужур-дузалыг ном, ада-иелерге
өгбениң езулуг-ла белзэ-дир.
Аныяк-өскөн байтыгай, улуг
назылыг хоочуннар безин бо
номдан хөйну билеп алыр. Сак-
тырымга, ак баштыг өгбе, хөйну
көргөн эне мерген угаан долган
апаразын ажиткаш, алдын дег
үнелиг чагыгларын, ховар эр-
тине даш дег угадыгларын ном-
чукчуларга сөңнеп бараалгаткан
дег. Номнуң тиражы чүгле 500
экземпляр болганы өкпеленчиг,
харааданчыг чорду. Ук ном бо
хүннерде шуут тывылбас, библио-
графтыг ховар ном апарган
дизимзе, чазыг болбас.

Номну сонургал-биле ном-
чаан соонда, кады ажилдап
чорааным коллегам Анчымаа
Санынмаевна-биле ужуражып
чугаалаштым. 33 чыл иштин-
де ужурашпааным хүндүлүг
башкы мени өөрүшкү-биле
уткуп хүлзеп алды. Назы-ха-
ры улгадып, 77 хар чедер бер-
ген-даа болза, адак-бышкаа
чик, омак-сергек хевээр. Ол
Тээли школазынга барык чар-
тык чүс чыл ажилдааш, «Улус
чырыдышыкының тергенини»
деп атка төлөптиг болган, күш-
ажылдың хоочуну. Өөнүң ээзи,
уругларының адазы Каң-оол
Салчакович Чүлдүм-биле эгин-
кожа, эп-найыралдыг 50 чыл
ажыг чурттааш, 4 ажы-төлдүг
болганнар. Олар «Ынакшыл бол-
гаш шыңгыы чорук» деп өг-бүлө
медалы-биле шаңнатканнар.
Ажыл-ишчи, үлөгерлиг өг-бүлө
ажы-төлүн дөгөрезин дээди эр-
темге чедирип, төлөптиг, мөзү-
бүдүштүг кижилер кылдыр ки-
житкеннер. Башкының өөнүң
ээзи Каң-оол Чүлдүм Бай-Тайга
кожуунга партия, совет, эрге-
чагырга ажилдарыңга хөй чыл-
дарда үрө-түңнелдиг ажилдап
чораан, Тыва Республиканың
алдарлыг ажилдакчызы, чога-
ал бижириңге сундулуг, элзэн
каш номнарның автору. Үш чыл
бурунгаар ооң «аадының бажы
хоя» бергени хомуданчыг.

Аяк шайны аартап ора, Ан-

ӨГБЕНИҢ АНЫЯК
САЛГАЛГА БЕЛЗЭ

чымаа Санынмаевнадан мени
эң-не сонургадап чоруур айты-
рыгы салдым.

— Анчымаа Санынмаевна,
силер 75 харлап чорааш, «Өгбе
чагыы» деп номну бижзэн-дир
силер. Кажан-даа чогаал би-
живейн чорааш, ындыг улуг
назыңарда чогаал бижири
деп бодал силерге канчап
төрүттүнүп келди?

— Кажан-бир шагда чогаал
бижири мен деп бодавайн-
даа чораан мен, Ольга Доржу-
евна. Ындыг бодал башка-даа
турбаан. Бодуңар билер болгай
силер, башкы ажылы эмин эр-
тир чымыштыг болгаш берге,
үе-шагың-даа, күчү-күжүң-даа
харамнанмайн, бүгү-ле берди-
нишкенин негээр ажил бол-
гай. Меңзэ бодаарга, өөм ээзи
шүлүктөр, чогаал бижириңге
ынак киж. Хүндүлүг дышта-
нылгаже үнгөш, уруг-дарымыңга
өмөк-дөмөк болуп, уйнукта-
рымны өстүржүп, азыражып
эглзэн мен, ол база-ла амыр
звес ажил болгай. Пенсиялай
бергенимде, дөргүл-төрөл ара-
зыңга куда-дой, янзы-бүрү юби-
лейлер болурга, төрөлдерим:
«Чечен-мерген сөстүг киж
болгай сен, байыр чедирер
сөстөрдөн бижи берем» — деп
дилээрлер. Ам канчаар, улус
дилээрге, ойталаар звес, башка
бодалдар ала-чайгаар шүлүктөр
бооп төрүттүнүп кээр чорду.
Ынчап чоруп турумда будум
аарып эглзэн, ийи чыл-даа
болган. Ооң соонда будум шуут
ыжып эглзэн, кылаштап-даа
шыдавас апарган мен. Кызыл
хоорайга ортопед эмчиге шин-
чидип баарымга, бутка кезиш-
кин кылыры эргежок чугула деп
түңнелге келген.

Ынчан 2011 чыл, 71 харлыг
мен. Буянның эмчилерим бу-
думга улуг, берге кезишкенин
кылган, дөрт ай иштинде гипстиг
турдум. Кезер эмчи: «Будуңар
элбес, дорт болур, ынчалза-даа
кылаштаар силер, ажырбас» —
деп чугаалады. Ынчан чурттал-
гамда бир бергени, белен звес
шылгалданы эртим. Байгы-ла
тура-соруумну чыып алгаш,
ыяап-ла кылаштап өөренир деп
сорулганы бодумга салдым.
Деңзим 55-тен 40 килде келген.
Колдуктааштарлыг турарымга,
буттарым сириңейнип турар.
Улуг күженишкенин үндүрүп
тургаш, чоорту элзэн каш базым-
нарны кылып турар апарган мен.
Ынчалдыр-ла аарыг-човулаңың
10 айлар эрткен. Ийи чыл иш-
тинде колдуктааштарлыг, үшкү
чылда даянгыштыг кылаштап
эглзэн мен.

Ыдыктыг Бурган авыра-
лында, мээң амы-тынымны
алган буянның эмчилеримниң
ачызында бут кырыңга туруп
келгеш, дыка-ла бодандым.
«Чырык хүн адаанга 70 хар
ашкан-даа болумза, чурттаар
аас-кежиктиг болган-дыр мен.
Бурган-сагызын мени арат
чонумга эки чүүлү кылзын
дээш дириг арттырып каан-
дыр. Бодумга звес, а кижилерге
ажыктыг чүүнү кылзымза экил?»

деп бодалдар меңзэ амыр-дыш
бербейн, угаан-медерелимни
шивегейлеп турган. Шак ынчан
кырган-авамның мензэ чугаа-
лап берип чорааны чагыгла-
рын, тыва чоннуң чаңылдарын
аныяк-өскөнгө арттырып каайн
деп алыс шын бодал бажымга
төрүттүнүп келген. Эмнелгеге
чыткаш-ла кол өзөк бодалдар-
ны кыдыраашка демдеглеп
ап эглзэн мен. Бажыңга үнүп
келгеш, ол бүгүнү бижири, эде-
хере кылып, немеп-казып, ора
соккаш оқтап, катап-катап хол-
биле бижири-ле турар мен, та
чеже саазыннар бижири оқтаан
мен. Бир-ле хүн уруум Байлак:
«Авай, сен хол-биле бижири,
хөй күш үндүрүп турар-дыр сен.
Компьютерге бижири өөренип
ал даан, ынчан бижзэн чүүлү
эдери-даа амыр апар» — деп
сүмелзэн.

XX вектиң, эрги шагның ки-
жизи болгаш эртем-техник-
тиг сайзыралдың төлү болур
компьютерге дээринден-даа
коргар турган мен. 2013 чылда
73 харлыг өгбе компьютерге
бижири өөренип алган мен, чо-
гаал бижири дээн күзелим мени
албадапкан. Меңзэ ол улуг
чедишкени, база бир тиелелге
болган. Ам мырыңай шеригден
келген уйнуум, Кежиктиң оглу
Сылдыс-биле компьютерни
былаажып турар апарган бис.
Ийи чыл иштинде «Өгбе чагыы»
деп номну белеткзэш, 2015
чылда чырыкче үндүргеним ол.
Бо номда амыдыралда болган
таварылгаларны бижири турар
мен, номнуң чамдык маадыр-
лары бистиң арабыста чурттап
чоруур, а чамдыктары боттарын
номдан танып кааптар чорду
— деп, хоочун башкы солун чу-
гаазын доосту.

Солун ужуражылга соонда,
чогаалчы башкы автограф адын
бижзэш, ийи номну белекке
сунду. Быжыг тура-сорукут, мер-
ген угааным, амыдырал дээш
чүткүлдүг, солун коллегам Анчы-
маа Санынмаевна Хертектиң чу-
гаазын «Шын» солуннуң номчук-
чуларыңга дамчыттым. Анчымаа
Хертек чүгле «Өгбе чагыы» звес,
2016 чылда өөреникчилерге,
сонургактарга тааржыр «Онза
солун Октаргай» деп номну
база үндүргөн. Амгы үеде шко-
лаларда астрономия эртемни
өөретпес апарганы хомуданчыг,
ылаңгыя көдзэ черлерде чон
билип алзын, ажы-төлүңге, уй-
нуктарыңга тайылбырлап берип
чорзун дээш, автор бо номну
бижзэн.

Чогаалчы башкы А.С. Херте-
ктиң номнарын чон номчуур дээш
тыппайн турар, ном үндүрер чер-
ден айтырып кээп турарын ында
ном садыгызы чугаалаар чорду.
Ынчангаш Анчымаа Хертектиң
«Өгбе чагыы», «Онза солун Ок-
таргай» деп номнарын Тываның
ном үндүрер чери, ТР-ниң
Өөредилге болгаш эртем яамы-
зы хөй тиражтыг кылдыр парлап
үндүрерин номчукчуларның мур-
нундан дилээр-дир мен.

Ольга САЛЧАК.
Чадаана хоорай.

Россияже эккел чораан ооң
унда бистиң чуртка көстүп
ээн 3 килограмм чаа химик-
бүдүмелдерни чок кылып
аан.

Ф-тиң прокуратуразы чуртта
п турар кем-херек үүлгө-
риниң 11 дугаары-ла нар-
тер-биле холбашкан болуп
ын айыткан. Ынчалза-даа
хоойлу органның бол-
каайлы албанының кады
дажылгазы багай звес
елдерни көргүзүп турар.
Чылда наркотиктер дээш
тер оттуруп турда, хавыр-
наркотиктерниң деңзизи 52
га дең турган болза, 2016
а ол сан 24 тонна кылдыр
ээн.

Серышев дарганың чугаа-
лы Россияже Латин Амери-
ка далай оруу таварыштыр
н, Соңгу Африкадан, Төп

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Энерелдиг эргим авам

АЛДЫН ХҮННҮ, АЙДЫҢ
АЙНЫ ХАЙЫРЛАДЫҢ

Ава кижидээрге делегейниң кайгамчыктыг бир хуулгаазыны. «Авай» деп сөстү кандыг-даа дылга чугаалаарга, хоюг, чымчак дыңналыр. Ава кижиниң омур-хевирин ооң ажы-төлүгө алдын хүн дег чырык, чылыг. Бистиң ававыс Бичел Донгаковна Таспаанчик (аравыска чораан болза, бо чылын 84 харлаар турган) он үш кады-төрөөннериниң улуу, бодундан бичии чеди оол, беш кыс дуңмалыг. Дуңмаларының улуг угбазы болгаш ада-иезиниң чөлөнгижи болуп, 14 харлыындан эгелеп, колхозка ажылдап эгелей бергенин ававыс сактып чугаалаар кижин.

Миннип кээримге-ле бистиң ававыс школа-интернатта уругларның хевин чуп, школага 30 чыл хире завхозтап ажылдап чораан. Авамның ажылы дыка берге, кыжын соокта чырык өже бээрге азы одалга черинге үрелиштин болуп, дүне одакчылар сүрүп чоруп каар, чайын школаның септелгезин кылып, черле ынчаш кижилер-биле ажылдап деп чүве амыр эвес. Авамны чүгле башкылар, ажылчынар эвес, а школаның өөреникчилери шупту аажок хүндүлээр. Авам бодунуң эрес-кашпагайы, идекпейжи-биле Көдзэ советтин, район совединиң депутатынга-даа соңгудуп чораан. Ак сеткилдиг, эрес-кежээ, чонунга хүндүткелдиг ажылдап чорааны дээш Тыва Республиканың Дээди Хуралының хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Ававыс амданның чем кылырынга, ногаа өстүрүп, ону дузап, варенье, джемни хайындырып, малының сүдүндөн саржа, быштак, чөпек, ааржы, өрөмө кылып, болбаазырадырынга ынак. Оон аңгыда даараныр шевер салым-чаянныг. Алгы-кешти чымчадыр ууштааш, хөрөктээштерни даарап, дүктү арыдыр дыткаш, дыка чиңге кылдыр эргеш, уруглары биске холхатарын, моюн-ораарларны, чылыг уктарны аргып бээр. Авамның аргып бергени аржылын амга чедир эдилеп чор мен. Шагда авам ак хураган кештерин андара туткаш, мээң уруумга тон, бодумга хой кежи-биле негей болгаш киш кезинден халбаңнарлыг бөрт даарап берген. Ийи иешки оларны кедип-кеш кылаштарыныска, көргөн кижини бүрүзү аажок чарашсынар, «Езулуг-ла

фабрикага даараан ышкаш» — дээш, кым даараанын айтырар. «Авамның даарап берген хептери-дир» — деп улуг чоргаарал-биле харыылаар мен.

Ававыс 48 харлыында ачавысты оскунгаш, чеже-даа ажыг-шүжүг берге болза, уруглары бисти бут кырынга тургузуп, ачавыстың орнунга ада болуп, ажы-төлү бистерге езулуг быжыг чөлөнгиш болган.

Кандыг-даа кижиге иези дег эргим кижин чок. Ие хөөкүй хензиг чүведен өөрүүр, хензиг-ле чүведен хомудай бээр. Мен авам чок болган соонда дыка-ла чааскаанзыраан мен. Бажыңга кирип келиримге чугаалажып, шайын чылдып олурар авам чокта дыка-ла берге болган. «Ам кажан-даа авамның өрөмелиг чаагай тараазын, сүттүг шайын ишпес-тир мен» деп бодаптарымга, карактарым чажы ала-чайгаар сыстып бадып кээр, боостамга борбак чүве чыдыптар. Сагыш-сеткилиц ундарап, хөрөк-чүрээң дыкпыжап келир. «Чааскаан хинчектени бээр сен уруум, инектерин, бажыңың садыпкаш, урууң чанынче чоруй бар. Мен ачаңар чок болган соонда чааскаан берге деп чүвени көргөн мен» — деп, авам меңээ чугаалап турган. Ынчалза-даа чааскаан 5 чыл ажыг авамның биске арттырып кааны инектерин азырап, ногаа тарып, чурттап келдим. «Оор-сук берге уруум» деп авам аарый бергеш, чугаалап чыткан кижин. Оорлавас чүве кайда боор оорлап турганнар. Кажан коданымче оорлар кирип келирге, кончуг коданыч ыттарым алдырбайн баар, ындыг-даа болза демей-ле одардан алгаш баар турдулар. «Оорнуң оруу муңгаш» дээрн шын. Оор кылган

улус албан туттурар, азы билдине бээр. Оларның чуртталгазы демей-ле шуудапас, эки чүвеге чедирбес боор чорду. Ынчанмай канчаар, азыраан малын оорлаткан кижини бүрүзү хомудап артар болгай.

Чаңгыс хөрээжен кижиге мал азыраары берге деп чүвени бодум көрдүм, ам канчаар шыдажып чораан мен.

Ие кижиниң чуртталгада эң-не үнелиг эртинелери — ажы-төлү. Чаңгыс уруум Ермиля езулуг мээң чоргааралым. Ол Санкт-Петербургтуң ухар чүүл академиязын, ооң соонда университетин болгаш аспирантуразын чедишкенин доозуп алгаш, ажылдап чоруур. Өөренип турган үезинде Тываның аэропордунга практика эрттирери-биле кээр, «Мында силерге сонуургадыр чүүлдер чок» — дээш, ора-лакчы даргазы хүлээп албаска, катап чорупкан. «Харын-даа чорупкан мен авай, мында улуг аэропортта солундаа, эки-даа чүве-дир. Шупту чүвени карак-биле көрүп, өөренип алыр» — деп уруум өөрүп чугаалап туржук. Ийи дугаар практикасын Крымга эрттиргеш, дооскан соонда ында ажылдап артып калган. Күдээм оол юрист эртемниг кижин. Ол алыс черле томаанныг, биче сеткилдиг, дузаарга, кижизиг-даа. Черле ынчаш күдээлел келгенде-ле мээң сеткилимге тааржыр болган.

Чурттап эрткен чуртталгамда муңгаралды, өөрүшкүнү авам болгаш уруумдан аңгыда акымның улуг огу дунмам Буян Семенович Даспаанчик кезээде үлежип чедип кээр. Черле ынчаш бо дунмам ышкаш «Угбай, дузалажып көр!» азы «Канчал бардын, угбай?» деп айтыра бээр кижин кайда боор. Ол амгы үеде Шагаан-Арыгның эдип чазаар колониясында эки ажылдап чоруур. Дуңманы бичиизинден тура карактажып өскөн болгаш дуңмамга ынаам аажок.

Материалымны доозуп тура, база катап күжүр авамны сактып көрейин. Ажы-төлүн төлөп кижилер кылдыр кижизидип өстүрер дээш мога-шылаг чокка ажылдап чораан, ававыстың чевээнде «Делегейде эң-не берге ажыл — эң-не хүндүткелдиг. Улуу-биле четтирдивис, авай!» деп бижиктиг тураскаалды кылдыргаш, салдывыс.

Татьяна ХАСАНОВА.

Санкт-Петербург хоорай.

Эрткен чылдарны сакты

ЭРГЕЛЕНГЕН
ЭРГИ-БАРЛЫЫМ

«Кижини чурттуг, куш уялыг» джи Кижиниң төрттүнгөн чери бодунуң байла биле, туружу-биле онзагай болур. Кижини зылап-кырааш, черин-чуртун, ойнап өскөш-өөрүн бо-ла сактып келир-дир.

Эрги-Барлыкта бичии үевиште эң-не эрги сагышта артып калган черлерим: Чаңгыс-Тей, Аптаралыг-Тей. Бо черлерге тейин кырындан куду маңнап бадыптарга, кижини боду доктаадып шыдапас, кушталдыр-ла бады чүве. Кышкы үеде Базырык баарында конькилзринге кончуг таарымчалыг чер бар. Аңаа бары чыжырганалыг алаакты эртип чорааш, ма хандыр конькилээр турдувус.

Чаңгысклассчылар... Бо база кижини бүрүзүн эргим кижилери. Бис Эрги-Барлык школазын 19 чылда дооскан бис. Класывыс башкызы Елизавета Шаалы. Бисти сес класстан тура доостурга башкывыс ол чүве. Башкывыс бис-биле кады ойнап-хөгөп, селгүүстеп, үргүлчү аян-чорук кылып турган.

Эштерим-биле дыштанылгавыс үезинде совхозка тараа чашпаны аштап, янзы-бүр ажылдарга ажылдап турдувус. Ол ажылда алган акашавыс-биле идик-хеп-даа, өөрөдиг херекселдерин-даа садып аар турган бис. Ынча акшаның үнези база эки турган. Эрте чашта ажыл-ишке дадыгып, дыштанып-даа турга үелеривис дыка солун. Ам ол чаңгысклассчы эштерим соңгун-мурнуг бо чырык өрөмчөйдө чарлып чоруткулаан, эвээжээм бис. Школа соонда тарай бергеш, бо үеде чедир чаңгыс-даа катап чыгып көрбээм бис. Оларның аразынды эмчи, башкы, садыгы-даа кижилер бар. Ынчангаш чаңгыс чер-чурттугларымга, эштеримге бис шүлүүмнү бараалгаттым.

ЭРГИ-БАРЛЫЫМ

Эргеленген Эрги-Барлык
Эстеп-хадып чыдыр-ла боор.
Эрес-кежээ мээң чонум
Эрги-Барлык ээлеп чоруур.

Өске черде чорзумза-даа,
Өскөн черим уттундурбас.
Өзүм-баарым тудуш болгаш,
Өйлеп-өйлеп сактып кээр мен.

Чалыс-чараш өйлеривис
Шагда шуужуп эрткен-даа бол,
Чалымнарда үннеривис
Чаңгыланар артып калган.

Олчатмаа ХОВАЛЫГ.

Төөгүнүң арыннарындан

АЖЫКАЙ МЭЭРЕҢ БИЛЕ
ЧИҢГИН МЭЭРЕҢ

Тываның эң улуг байы Башкы-Таңдыга малы сыңмас боорга, Каа-Хем бажының тайгаларынче одарладыр дээш, санап чадап каан. Барык-Аксында узуну 4 километр чартык, дооразы 4 километр хире чавызааш ыйгыл иштинче кирип ойтаткаш, оларның шийн көрүп ончалаар турган.

Мун-Кара деп атка кирген чылгылыг, Ажыкай Оюн биле улуг түлүштерниң, хей чылгылыг Чиңгин Мээрэң байыргашкан. Эге бажында улуг дужаалдыг дүжүметтер, ам болза комиссия, Ажыкай Мээрэңниң байын, күчүзүн хынап чеде берген. Ажыкай ада-өгбелеринден салгал дамчаан алдын, меңгүн өңчүлүг, бай уксаалыг чораан. Сүт шимези кудар алдын аяктыг, өске-даа алдын, меңгүн эт-септиг чораан.

Ажыкайны хынап, ямбыла-дып хүндүлөткен соонда, хей дүжүметтер Чиңгин Мээрэңниң аал-коданынга келген. Өгүнүң дөрүндө аптаралар кырында бедидир эмискини улу, тудазы балык дүрзүлүг көк өңчүг кыдат доңгуу салып каан.

Чаңгыс ол доңгуу, өг иштин аян-шинчи кирип турар болган. Сүт шимези, арага кудар доңгуузу меңгүн, дашказы, аяа база-ла алдын болган. Ак үнелиг эртинге өгже, аал-коданынче багай чүве чагатпас деп билек хире меңгүнү, чыышкын кырында салып каан турар. Шериг чепсээ, селемелери, меңгүн тудалыг шериг болгаш аңчы бооларын алдын, меңгүн-биле каастап каан. Бо шериг чепсээ иривээң, дадарбаан болза, кезек чамдызын агайы Чаа-Хөл бажында даштар аразында шыгжаан черин Чиңгин Мээрэңниң дөрткү салгалы Сергей Севэзович Седен эки билер. Ол ам-даа дириг.

Чиңгин Мээрэңниң тайгалары, чазаг, күзгелери, чылгы одары улуг, делгем турган. Башкы-Таңдының Хүүле-Хем таварты 2 тайганы эрткеш, Бестиг-Кара тайгазы, Бээзи кожуунуң 17 сумузунуң эң улуу Түлүш сумузунуң мурнуу барынын кы-

зыгаары, Ишти-Хем, Ашак-Куяк туразы, Дүгдектиг арт, Калбак-Эзим ооруг, Чаа-Хөл бажы, Артыштыг мөкүл, Өвүр кожуунуң Оолдуг-Хем бажы-биле башташ Ыдык-Тайгага чедир шуптузу Чиңгин Мээрэңниң хей чылгызының чайлаг, күзгелери.

Хей чылгы Булак-Бажының кызаа үнер кара суун соолдур, кургадыр ижилтер. Суг былаашкан, хей эмдик чылгы 8-9 хире кулунчакты өлүр басып кааш баар. Яды карачал чон ол кулуннарның эдин чооглаары чаңчыл болган. Чиңгин Мээрэңниң үнген-кирген чонга хүндүлүг аалчыларга дөгөрип бээр 100 иртти доктаамал белеткеп каар. Хынап келген дүжүметтерни ирт ужа, төжү-биле күс хүрүндө семирээң, сувай чуңмалар эдин тускайлап, чуңмалар, хүлбүстер ужазын дүжүмет бүрүзүңге чедиштир, дүүнүгү аң эдин чиртпейн, хүннүң-не чаа аң эди-биле хүндүлөп, тыва бойдустан

хайыразы-биле ашкарып-чемгерип, чемниң дээжизи чодураалыг чөпекти шынарлыг кылдыр белеткеп, ямбылап хүндүлээн.

Сүт шимезиниң доңу-биле ужур, медээредир хүндүлээн. Байырлашкан соонда, дүжүметтер Чиңгин Мээрэң ашкан деп түннел үндүргөн. Чиңгин Мээрэң хей чыңге-тараа уургайлап алган болган. Ажыкай ынчан нояң четпээн турган. Чут чылында хей малы кырлып каарга, ара-албатыңны чүнүң-биле азыраар сен деп Ажыкайга чугаалап турган. Хей чылдар улаштыр сувайлаан, кызыраан бениң казызы болгаш чочактаан чыңге-тараа-биле көк-хевекти сонуургадып чиртип, өрөмелиг чыңге-тараа-биле хүндүлөп ямбылаан. Санап, түннел шыдапас хей чылгы малдан уургайлап каан хей чыңге-тараа үнелиг болганы ол-дур.

Ажыкай нояң өшкү ужа, төжү-биле хүндүлээш, буруудаан деп-

даа турган. Өшкү малдың эдин-даа, ужа, төжү-даа хүндүткелдин чеми эвес-тир. Куду көргөн, дорамчылаан деп санаар. Өшкү эдин шуут чивес-даа улус бар турган. «Каңзыыргак кижини эдин чивес, янзыыргак кижини кезин кетпес», өшкү деп мал-дыр. Өшкү малдың бажы, дую, сүдү, ханы эки. Өшкү тос чүзүн малывысты каастап чоруур мал болгай.

Эрте-бурун шагдан бээр өгбелерниң хүндүлөжир чаңчылын, амгы үениң мун хойлуг тывалары сагып, уламчылап, непередип сайзыраткан болза. Амгы үениң социал амыдыралыңа үндезин культуравысты, тыва дылывысты камгалап арттырырынга, байлак чуртувусту төлөптиг ээлеп чурттаарыңа, кидис өөвүстүң ужур-дузазын хандыр медегер билиринче эвээш санын тыва чоннуң эң-не үнелиг уя-чаглаа, тоолда кирген орансавазы, төнмээн төөгүзү кайдал? Делегей туризмин Тывага сайзырадырынга дөгүм болур деп бодаар мен.

Байыр-оол ШӨМБҮЛ.

Чаа-Хөл кожуун.

8650 МЕТР БЕДИКТЕ ТЫВА ИЕ

• Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

Дөрткү, 8000 метрде ту-
лар лагерь Лхоцзе биле
араста азында тыва эзер
араста дег черде, хаялар
араста сарыг майгыннарлыг
араста. Альпинистер аразында
араста. Мурнуу Эзер деп адааны-
шын. Марианна бо айыыл-
дыг сөөлгү лагерьже
араста чокка үнүп келген.
8650 метрден алганы баллон-
ду кислороду 7800 метрге-ле
араста. Мында меңгиден бүткен
араста кончук кадыр боорга,
араста чангыс базымнап өрүлээр
араста бо аразына 7 шак бол-
араста. Баллонда кислород
араста бээр, Марианна девидей
араста тыныш бачыдаанындан
араста сөөлгү лагерь четпейн
араста ол бе" деп бодаан.
араста (чүкү дажыыр, эдиртир
араста) Лакпа адаандан тура-ла
араста чокка үнүп оорар боор-
араста бо оолдан канчап дора
араста деп дүвүрелин чидирип
араста. Бо хире бедикте тыныш
араста бачым-даа болза, ажыр-
араста кижжи бурунгаар кылаштап
араста чүве болган. Олар майгын-
араста эрткеш, эң-не ындында
араста баштар-биле быжыглан,
араста бодун хендир-биле
араста авый-шавый өртөп
араста. «Seven summits Trek»
араста майгыннарлыг би-
араста келгеннер. Лакпа май-
араста гинден долу кислородтуг
араста сарыг баллон ужулгаш,
араста наага масканы кедиргеш,
араста тыныш ажыдыпкан. Херек
араста долдур агаар кирип келир-
араста кетер эвес, угаан-
араста чырыш дээр.
араста күндүскүнүн 14 шак, а ке-
араста 21 шакта штурмче үнүптерин
араста азындырган. Бирги, 5300
араста де кол лагерьде альпинис-
араста аскаан чурттаар болза,
араста лагерьлерде бир ындыг
араста ийи кижжи удуур чүве
араста. Кады удуур эжи Марок-
араста Бушра ам-даа адаан-
араста чүкү кадыр меңгидиң та-
араста ында тыныштап каап,
араста нып каап үнүп оорар. Ма-
араста а оваарымчалыгы-биле
араста одутг баллонун чанынга,
араста й талазынга салып алган.
араста од чоруп турар шланг
араста бээр болза айыылдыг,
араста агаар үзүктелер. Шак ын-
араста не удуур тура шлангызы
араста бергеш, эрттир удуй
араста альпинистер хөй дээрзин
араста кылагырларга дыңнаан.
араста анда 7600 метр бедиктен
араста Өлүм Зоназы эгелээни
араста бедиктен эгелеп кижиниң
араста агаар эвээжинден
араста -биле үрелип эгелээр.
араста аарында мээ, дараазын-
араста суланыр, күш-шыдал
араста. Ынчангаш кижиниң
араста ры чүгле шактар-биле
араста. Шериг ужудукчулары
араста лорд тынар масканы
араста арга эпчогу-ла кончук:
араста а чүү-даа орта көзүлбес,
араста ак-шилге база шаптык
араста. Ол кандыг-даа эпчок,
араста ыг болза кижиниң кызыл
араста амгалаар херексел бо-
араста ангаш шыдажыр апаар.
араста Элбаанда Лакпа Шерпа
араста та изиг суг, хүннүн-не
араста ри янзы-бүрү холума-
араста азын эккелген. Мариан-
араста ке кандыг-даа чөм чирт-
араста н билбес боор бе. Бо
араста ып-кызып чивес болза,
араста айыын алыр боор. Ам
араста сөөлгү, эң шиитпирлиг
араста н болгай. Мооң чурттап
араста азынының эң кол хүнү
араста н-дир дээрзин ол бодап
араста оң мурнунда чурттаан
араста чылдар чүгле бо хүн

кээрин манап, эртенги хүнге
белеткенип чурттап келген дег
сагындырган. Чем чирде кис-
лород масказын уштур апаар,
ынчан тыныш бачыдап-ла ке-
лир. Мында тынар агаар чүгле
25 хуу болгай. Ол далаш чокка
быдаазын ижипкеш, кислород
масказын кетпейн, думчуунга
тудупкаш, баллонну ажыдып ал-
ган. Тынышын чүгээрттеди алгаш
ол чигирлиг кара шайны далаш
чокка аартап эгелээ. Маңа шай
дег күзенчиг, ол дег күчү-күш
кирер чем кайда боорун аан!

Изиг быдаа, шай ооң хан-
дамырынча чаа күштү немелкен.
Ол ам Эверестин хаалгазы боор
Луклага ужуп келгеш, Тывада
безин тывылбас, кадыр кокла-
лап 8 хондур кылаштааш, Кол
лагерьге келгеш, ниитизи-биле
38 хонук иштинде майгынынга
хептиг удуп келген. Безин кы-
зыл-даван кылдыр теве-дүгү
угун ужулбаанын бодап кел-
геш, иштинде бүдүү хүлүмзүрүп
каан. Бо чылын Эвересте соок
болганын шерптер чугаалажып
турганнар. Эң чавыс чер болур
5300 метрде Кол лагерьде безин
доктаамал хадып, хар чаап тур-
да иштиги хеп-биле дүн чарып
аар арга чок. Шыдажыр апаар.
Ол чааскаан мындыг байдалда
эвес, бүдүн делегейден келген
1000 ажыг альпинистер, шерп-
тер мынчаар амыдырап турар
болгай. Россиядан-на ол кара
чааскаан болган. Мынча хонук-
тар иштинде ол минута, харын-
даа секунда бүрүзүнде бодунуң
шимчээшкенин кайгамчыктыг
оваарымчалыг кылып, бодал-
дарын кайнаар-даа чардыктыр-
байн келген. Шын эвес кылган
чүгле шимчээшкени эвес, өске
бодалче чардыгар болза, ак-
маак үе иштинде эгитинмес
айыыл мында кымны-даа манап
турар. Марианна ам: «Эверест
шыпшынычче үнеринге белең мен
бе?» деп бодун шүгдүнгөн.

Кол-ла чүве: чүрек согууш-
ку тап-билээ, өкпе ажыбайн, да-
кпыжавайн турар. Хол, бутта кем-
дээр сөөк, курулган шыңганнар
чок. Километр-километри-биле
шөйүп каан хендирлер-биле
коштунгаш хая-даш дег кадыр
меңгиде 12 диштиг дагаларның
мурнуку ийи дижин кирип теп чор-
да, база кадыр куду бадып турда,
буттар салаалары идик бажынга
келир болгаш олар аарып турар-
лар. Буттун дыргактары кара-көк
апарганы чадавас. Доктаамал
көк өңнүг кадыр меңгиде үнерге,
буттун эжектери куду чылар
болгаш чода чиңгезинде, арты
талада сиырлер өртөнгөн хевир-
лиг – дыка аарышкылыг. Мону
база шыдажыр апаар. 5000 метр-
ден бедирге-ле, аш-чем чир-
тинмезинден, хөй күш үндүрүп
турарындан Кол лагерьге аар
идик-хептиг деңзиледирге, ооң
деңзизи чүгле 50 кг. болганын
Марианна ынчан кайгап калган.
8-10 кг. деңзи чидирери, ол-
даа бедик дагаларның кижиден
чыда калбас эдеринчи болгай.
Арын-башты шагда-ла чидиг
хүн херелдери кешти союлду-
р чип каапкан. Чаактарга дээр-
ге аарышкылыг, диштер шазы
чем дайнаарга база аарышкылыг.
Ооң мага-бодунуң амгы бай-
далы Эверестин 8848 метр
шыпшынынга чедип болур-дур

деп бир кижжи кулаанга сымы-
ранган. Делегейниң чок дээр
синоптиктериниң шинчилээни-
биле алырга, эртен, май 21-де
агаар-бойдус кончук эки деп
сагындырганнар. Кол лагерьге
эки агаар кедеп турган чүс-чүс
альпинистер мурнун былаашкан
чүве дег, шупту дигии-биле хен-
дирге дистинчишкеш штурмче
кирипкеннери ол.

Марианна ам рюкзакындан
шупту чүвени ужулгаш, четче-
леп, катап кирип суп эгелээ. Бир
дугаарында күрүне ыдыкшылда-
ры: Тываның, Россияның, Орус
география ниитилелиниң тук-

Марианна Кыргыз.

тары, «Чаңгыс демниг Россия»
партиязының ак тугу, дараазын-
да ол хөй кижиниң адын салган
сарыг салбактыг кадактарны,
хөй-аът туктарын камны-биле
сыккаш, дедир суп алган. Ам
ол кеткен хевин четчелеп эгел-
лээр. Буттарда үш каът «Millet»
деп идик, мага-ботта куш чөөгү
кызыл комбинезон. Бо хептер
50-60 градус соокту эрттирбес-
даа. 7500 метрден өрү уйгуну
кижи канчап уйгу дээр боор!
Ол дээрге, карактарны шийип
алгаш, анаа боданып чытканы-
биле демей болур. Альпинизмде
ындыг, бот удувайн, анаа дыш-
танып чыткан дег уйгу барын
Марианна Соңгу Америкага
Аляскага-ла көргөн. Кислород
масказы сыйлып, долгажы бер-
безин дээр, чаңгыс солагай
татаже эптештир чыдып аар.
Узун сарыг баллонну чаш уруу
дег кылдыр чанынга кожа салып
аар. Шийип алган карактарда
ооң өрү кылаштап үнгени көк
доштар, меңгилер, кырын чуга-
жак дош шыпкан чалым-хаялар,
сарыг майгыннар олчуп-солчуп-
ла турар болган.

Кежээ 22.00 шак үезинде
шерптерниң боттарын кый-
гырышкан үннери дыңналган
соонда, хавактарында чырып
турар фонарьларгы хөй кижжи
караңгыда безин херелденип
турар Эверест шыпшынычче
шимчепкеннер. Лакпа ээккеш,
майгын ындында хендирге бодун
коштунупкаш, Марианнага база
хостуг страховканың карабини,
жумарны коштунары чугаа-
лаан. «Чүгле бурунгаар, тура
дүжүп болбас!» дээр бодал ооң
карактарына чырыш кылынган.
«Өршээ, Хайыракан-Эверест!»
деп ол улус көрбес караңгыда
холдарын дагже углай тейлей
туткан.

Кол лагерьден эгелээш та

чеже километр херип каан хен-
дирге коштунар чүве. «Беседка»
деп адаар белде, деңмектерде
курда коштунган бир хендирде
карабини, херип каан кол хен-
дирге ызыртыптар, «жумар»
деп тудалыг, бурунгаар идерге
чылып турар, дедир тыртар-
га шимчeves херексел-биле
бурунгаарлаптар. Берге чүве
– оларны бир хендирден өске
хендирге эде кожары. Ээгип
алгаш, дошталган азы дыңзыды
тыртыган хендирге ызыртынып
турунда кончук хөй күш үнер. Ам
үнер чаа хендир кызыл өңнүг,
ону чидирип болбас! Эрги хен-

дирлерге коштунар болза, олар
үстүп болур.

Хавактарда чырыыр фонарь-
лар мурнунда 2-3 метр хире
черни эки чырыдар. Шөйүп каан
хендирни көөрүңге ол четчир.
Меңгилег дөш кадыр болу бер-
ген. База-ла биезги-ле хүн-
дүннүң кылыр кара ажылы:
дагаларның мурнуку диштерин
күш-биле дошче кирип тевер,
хензиг тыныш оожургадыр. Өске
бутту база мурнунда Лакпаның
изинче тыныштавышаан кирип
тевер. Ам кылаш ушпа-турба
кырганнарның дег оожум апар-
ган. Хөй чылдарда Памир, Ан-
дылар-Кордильерлер, Аляска,
Эльбрус меңгилеринге муң-муң
катап меңгиде кылыр базымнар
чазыг чок кылыр механизм дег
апарган – бодал чокка кылыр
шимчээшкенин болу берген. Би-
чи дески чер таваржырга Лакпа
хая көрүңгеш: «Балкон! Балкон!»
дээр. Ол Балкон деп чер 8300
метрде дээрзи альпинистерниң
чугаазындан шагда-ла билдин-
гир. Моон өрү, 8300 метрден
ажык космос эгелээни ол. Тускай
эртемниглерынчаар шинчилээр.

Марианна хенертен кокла
кыдында ногаан идиктерге
илдиге бер часкан. Ол дээр-
ге, 1996 чылда чок болган индий
альпинист чыдар дээрзин бодап
каан. Бо 8500 м черниң адын
делегей альпинистери «Ногаан
идик» деп адап алганнар. Ол
кээрден чиги альпинистиң мага-бо-
ду дош-меңги-биле тутчу берген,
соокка үрелбээни тода көскү.
Эверест коклазынга чок болган
альпинистерни куду бадырары
болдунмас. Баксыраан, берге-
дээр кижиге дуза кадар дээр кижжи
боду күжүн чидирип, ооң чанынга
амы-тынындан чарлып болур.

Хат тывылган соонда, кара
дээрден саарылган харны аай-
дедир бөөлөп-ле эгелээр.

Бир черге хөй шерптер туруп
алган: «Шерпа, шерпа» деп
непели дыл кырында чугаа-
лажып турганнар. Фонарь чы-
рынынга хендирден туттунгаш,
шөйлү берген тын чок кижжи
чыткан. Марианна «Өршээ!»
деп чалбаргаш, дораан өскээр
көрүңгөн. Чагган хар, тывыл-
ган хат хенертен чиде берген.
Кара ужунда бир-ле бүлүргей
дилиндик көзүлгөн. Мурнунда
фонарь чырындан өскээр кижжи
көөр эвес, бир канчангаш башты
көдүрүптөргө, дээр чырып, даң
адып келген. Май 21-ниң хүнү
үнүп оорары ол. Элдеп чүве, бо
хүн тываларның алдарлыг огу
Сергей Шойгу төрүттүнгөн бол-
гай. Ам хөй каът бажың хире
чалым таварышкан, ынаар үнгөн
янзы-бүрү өңнүг хендирлер-ле
хөй. Ооң мурнунда альпинистер
тырлы бергеннер. Бир херээжен
альпинист дуругну өрү үнүп ча-
дашкан турган. Адаанда шерп-
тер ооң дагалыг буттарындан
өрү көдүрүп, идип тургаш кокла-
ны хостапканнар. Марианна ол
черге келирге, буттарны «шпа-
гаттай» баскаш өрү үнер чер
болган Дагаларны хаяже тевер-
ге, көңгүс ызыртынмас, тайгаш
турар. Тыныш дакпыжаан, ка-
рак-шили хыраалай бээр, ону
чодар арга база чок. Хол, буттун
сиирлери шөйлүр чыгаан. Ону
үнүп аарга, ам база меңгилег
кадыр турган. Оваарымча, база
катап оваарымча херек. Чер
чырып келгенде бир хензиг-ле
дески хевирлиг черге Лакпа
Шерпа холу-биле айыткаш,
рюкзакында термостуг шайын
уштуп келген. Марианна туруп-
каш, долгандыр көөрге, адаанда
булуттар дески турган. Дужунда
8516 метр Лхоцзеңиң шиш бажы
булуттар аразындан баккылап
алганы көзүлгөн. Лакпа ша-
гында альтиметрни көргүзөргө,
ол 8650 метрни айтыр болган.
Эверест шыпшынычче чедир
дорт өрү алыр болза 200 метр
арткан. «Бо хире «чоок» бедик-
ти 3 шак иштинде чайлыг чеде
бээр-дир бис» деп, Марианна
иштинде бодаан. Лакпа кисло-
род баллонунда манометрни
топтааш: «Мээң кислородум
төне берип-тир. Моон өрү үнүп
шыдавас мен. Дедир бадаа-
лы!» деп англилеп чугаалаан.
Шерпа чүгле чаңгыс баллоннуг
үнгөн болгай, ийиги баллонун
адаанда майгынга оорлап ап-
парган болган. Ынчангаш Лакпа
кислороду Эверест шыпшынычче
чеде бээр кылдыр бир минутада
0,5 литр чарыыр кылдыр долгап
алган. Марианнаның чарыгдалы
1,5 литр болгай. Канчап ындыг
дүргөн ооң кислороду төне
берди? Марианнада бир бүдүн,
өскези ажыглап чораан баллону
бар. Шерпа оолдун амы-тыны
айыылдыг турда, ол тынган
баллонун Лакпага бергеш, боду
чаа баллонга коштунуп алы-
рын сүмелээр. Шак ынчаар
олар чайлыг үнгеш кээрлер.
Марианна кислород масказын
ужулгаш, тыныштап тура, круж-
када шайны ижипкеш көөрге,
Лакпа Шерпаның келгени хая
артында бажы көзүлгөн. Ында
чүнү канчаар дээр кижжи боор
дээр, Марианна хаяны баккы-
лай бээр, Лакпа дөө-ле куду
хендир эдерип бадып чыткан.
Ол кислород масказын ужулгаш,
бүгү күжүн чыгаш тунук үн-биле
«Лакпа! Лакпа!» деп кыйгырган.
Оозу хая-даа көрүнмейн, бээр
үнгөн дистинген улус аразынче
киргеш чиде берген.

(Уланчылыг).

Чагылдыга индекси: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнөр.
Хемчээли 3 парлар ама.
Номерни парламже дуваганы:
график өзүгвар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда: 3-14-94 телефонче долпар.